

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 4 Sayı: 19 Volume: 4 Issue: 19

Güz 2011 Fall 2011

www.sosyalarastirmalar.com

XVIII. YÜZYILDA ÇARŞAMBA (CANİK)

“ÇARŞAMBA IN 18TH CENTURY”

Osman KÖSE*

Özet

Çarşamba bölgesi Eskiçağlara dayanan yerleşime sahiptir. Bölge, Selçuklular, Taceddinoğulları ve 1428 yılından sonra da Osmanlı yönetimine geçmiştir. Bu çalışmada 18. Yüzyılda Çarşamba'nın siyasi, sosyal ve ekonomik tarihi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Çarşamba, Canik, Samsun, Karadeniz, Osmanlı.

Abstract

Çarsamba is settlement that base on old age. Region, was ruled by Seljuks, Taceddinogullari and after 1418 by Otoman Empire. In this paper, is examined Charsamba's political, social and economical history in 18th century.

Key Words: Çarsamba, Canik, Samsun, Blacksea, Otoman.

Çarşamba, MÖ. 4000'lere kadar bilinebilen bir tarihe sahiptir. Tarihte burası Hititler, Frigler, Persler, Romalılar ve Anadolu Selçuklu devletinin yönetiminde kalmıştır. MÖ. 8. yüzyılda Amazonların ve MÖ 7. yüzyılda da ticaretle uğraşan Miletoslu denizcilerin yerleştiği ve yaşadığı yerler olarak bilinmektedir. Anadolu Selçuklu devletinin dağılmasından sonra bir müddet Taceddinoğulları beyliğinin idaresinde kalmış ve 1428 yılında da Osmanlı devleti yönetimine geçmiştir. 14. asrın sonlarından itibaren burada Çarşamba günleri kurulan panayıra atfen “Çeharşenbe bazarı” adını alan bölge, daha sonra bu adla anılmaya başlayacaktır. Osmanlı devleti yönetimine geçtikten sonra Canik sancağının en önemli birimlerinden birisi olarak “Arim kazası” statüsüyle varlığını sürdürecektir. Bu çalışmada 18. yüzyılda Sivas eyaletine bağlı Canik sancağı dahilinde olan Çarşamba'nın siyasi, sosyal ve ekonomik yönleriyle tarihini araştıracağız.

Osmanlılar 15. asrın başlarından itibaren bu bölgeye geldiklerinde modern dönemde olan Çarşamba şehri yoktu. “Çeharşenbe bazarı suyu” veya daha sonraki adıyla “Yeşilirmak” kenarında, etraftaki yerleşim birimlerinin ihtiyaçlarını gören ve sancak merkezi olan Samsun yolu üzerinde kurulu pazar yeri ve camisi olan bir mahal bulunuyordu. Osmanlı öncesi dönemde “Ris – İris - Nüris” ve Osmanlılar döneminin ilk asırlarında “Çeharşenbe bazarı suyu” veya daha sonra yaygın kullanımıyla “Yeşilirmak”ın buradan geçmesi etrafta uzanan ovaya büyük canlılık kazandırmaktaydı. 1645 yılında Samsun'a uğrayan Evliya Çelebi, Tokat kalesine uğrayıp “Amasya şehri önünden cereyan eden Çeharşenbe bazarı suyu”ndan “geçid vermez nehr-i azim” olarak bahseder ki geçtiği bölgede tarım için istifade edildiği mutlakdır¹.

* Doç. Dr.; Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi – Samsun.

¹ Evliya Çelebi, “Çeharşenbe bazarı suyu” /Yeşilirmak'tan bahsederken, nehrin Tokat kalesine uğrayıp Amasya önünden geçtiğini vurgulayarak, Tokat ve Amasya ahalisi arasında konuşulan latifeli bir sözden de bahseder. İki yörenin halkı

Osmanlıların bölgeye hakim olduktan sonra uyguladıkları idari yapıya göre, Canik sancağı Sivas eyaletine bağlandı. Bu idari yapılanmanın devlette siyasi ve sosyal köklü bir dönüşümün olduğu Tanzimat dönemine kadar devam ettiği gözlenmektedir. Tanzimat'tan sonraki düzenlemede Canik sancağı Trabzon eyaletine bağlanacaktır. Bu süreçte "*Çeharşenbe bazarı*" Canik sancağının bir parçası olarak varlığını sürdürdü. İrmak kenarında ve Çarşamba günleri kurulan pazaryerinin uzun süre bu şekilde ve safi pazaryeri olarak varlığını sürdürdüğü kesin olarak bilinmektedir. Bu bölgenin Osmanlı idaresine geçmesinden yaklaşık 220 yıl sonra buradan bahseden seyyah Evliya Çelebi'nin hala sadece "*bazar*" yeri ve yanındaki camiden söz etmesi ve bir yerleşim biriminden bahsetmemesi bunu göstermektedir. Pazarın kurulduğu ve varlığını sürdürdüğü dönemlerde oraya en yakın yerleşim birimi Canlu köyüydü. Çarşamba kasabasının buradan doğru vücut bulmaya başladığı akla yatkındır. Canlu köyünün gelirleri arasında "*bazar-ı nefsi-i Çeharşenbe*" kaydının düşülmesi bu köyle iç içe olduğunu göstermektedir².

Çarşamba'nın kurulduğu yer olan pazaryeri hakkında, 1817-19 yılları arasında tüm Karadeniz kıyılarını dolaşan ve gözlemlerini daha sonra kaleme alan Trabzonlu Ermeni yazar ve din adamı Per Minas Bijişkyan farklı bir iddiada bulunmaktadır. O, Çarşamba'nın kurulduğu yerin vaktiyle göl olduğunu ve ırmak yatağının değişmesiyle gölün denize aktığından bahsetmektedir. Yazar, gezisi sırasında duyduklarını nakletse de pazar yerinin vaktiyle göl olduğu ve daha sonra ırmak yatağı değişmesi veya farklı gelişmelerle pazar kurulacak hale geldiği bilgileri olması muhaldir³. Asrın sonlarına kadar bölgede sosyal ve demografik bir değişim ve gelişim olmasına yönelik bir gelişme olmadığına göre, 17. asrın tamamı boyunca söz konusu ırmak kenarında sadece bir pazar yeri ve camiden bahsetmek yerinde olacaktır. Bu nedenle söz konusu dönemde bir "*Çarşamba kasabası*"ndan bahsetmek eldeki mevcut bilgilere göre zordur.

Bu bölgede ve ırmak kenarında her hafta pazar yerinin kurulması elbette tesadüfi değildir. Yörenin jeopolitik ve jeostratejik yapısı dikkate alındığında burada pazar yerinin kurulması, ilelebet devam etmesi ve ileriki zamanlarda bir yerleşim birimi olarak boy göstermesinin çeşitli sebepleri olduğu düşünülmektedir. Her şeyden evvel Canik bölgesi idari olarak Sivas'a bağlı olmasına rağmen, sosyal ve ekonomik ilişkileri Trabzon ile daha sıkıydı. Samsun'un, iç bölgelerden geçerek doğuya doğru uzanan "*Bağdat yolu*"nun başlangıç noktası olması Trabzon ile Samsun arasında yoğunluklu bir gidiş gelişi beraberinde getiriyordu. İki yerleşim birimi arasında en sık ve seri kullanılan yol, deniz üzerinden ise de özellikle Fatsa'dan beri tarafta yolcuların ve ürettikleri malları kervanlarla getiren köylülerin ve tacirlerin kullandığı karayolu bulunuyordu. Osmanlılar öncesinde daha önceki toplumların da kullandığı doğal bir ulaşım güzergahı olan yol, daha sonra kurulacak olan Çarşamba'dan geçmekteydi. Pazarın bu yol üzerinde, çevredeki yerleşim birimlerinin de rahatlıkla geleceği noktada kurulması, onun uzun soluklu devam etmesini ve zamanla etrafında bir yerleşimin oluşmasını sağladığı kuvvetle muhtemeldir.

18. yüzyıla kadar Osmanlı resmi yazışmalarında yönetsel bir birim veya yerleşim yeri olarak "*Çarşamba*"dan bahsedildiği vaki değildir. Osmanlı idari yapılanmasında bu bölge için kullanılan adlandırma "*Arim*" olarak ifade edilmektedir. İdari yapılanmanın temellendiği 16. asırda Arim kazası, Canik sancağına bağlıydı ve sınırları modern zamanda var olan Çarşamba, Ayvacık, Asarcık ve kısmen de Tekkeköy'ü' kapsamaktaydı. Bu yapının Tanzimat sonrasında yapılan düzenlemeye kadar devam ettiği bilinmektedir⁴.

arasında "*Tokat sıçar, Amasya içer*" sözünün bir darb-ı mesel haline geldiğini zikreder. Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zilli (1999), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Hazırlayan: Z. Kurşun, S. A. Kahraman, Y. Dağlı, İstanbul: YKY, s. 45.

² Mehmet Öz (1999), *XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara: TTK, s. 32.

³ Per Minas Bijişkyan (1969), *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817 – 1819*, Terc: Hrand D. Andreasyan, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., s. 34.

⁴ Mehmet Öz (2006), "*XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi*", *Geçmişten Geleceğe Samsun, 1*, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yay., s. 6.

18. yüzyıl dünyada ve Osmanlı devletinde topyekûn siyasi, sosyal ve ekonomik değişim ve dönüşümün başladığı dönemidir. Canik'in de bu asrın başlarından itibaren gelişmeye, büyümeye ve öneminin artmaya başladığı görülmektedir. Canik'in Karadeniz kenarında stratejik önem kazanmasının çeşitli sebepleri vardır. Bunu genel anlamda kuzeyden yeni çıkan Rus tehlikesine karşı stratejik bir yer olarak ifade etmek gerekirse de, deniz taşımacılığı ve ulaşımın önem kazanması ve liman şehirlerinin ticarete ve ulaşımında ön plana çıkması olarak da görmek mümkündür. Fakat Canik için önemli bir gerekçe de ticari ve siyasi öneme sahip ünlü Bağdat yolunun başlangıç noktasında yer almasıdır. Bu tarihten sonra İran başta olmak üzere yabancı uyruklu tüccarların burada ikametlere başlamaları ve daha sonraki zamanlarda arkasından konsolosluklar açma çabaları Canik sancağının ve dolayısıyla Samsun'un kazandığı stratejik ve politik önemi açıklayacağı görülmektedir. Samsun'un daha önceki asırlara göre Karadeniz'de ön plana çıkmaya başlayan bir şehir olmaya başlamasıyla Çarşamba'nın da bir pazar yerinden yerleşim birimi olmaya doğru şekillendiği görülmektedir. Bu asırda "Arim" kazası bazen "Erim" olarak ifade edilirken resmi yazışmalarda artık bir "Çeharşanba kasabası"ndan da bahsedilmektedir.

18. asırda Canlı köyü yakınlarında ve ırmağın kenarında kurulan pazar yerinden kasabaya dönüşümün serüvenine yukarıda bahsedilenlere ek olarak bu yöreye has bazı gerekçeleri de eklemek gerekir. Çeşitli dönemlerde denizden gelen Rus ve Kazak saldırıları ile⁵ ayanlar ve eşkıyalardan kaynaklanan tehdit, yol kesme, soygun ve öldürme gibi cürümlerden kaçmaya yönelik halkın, salim yerler olarak şehirlere akın etmeleri, pazaryerinden kasabaya dönüşümün sonucu olarak Çarşamba'nın 18. asırda bir kasaba olarak ortaya çıkmasında önemli olacaktır. Çarşamba'nın geçirdiği sürece benzer bu asırda Osmanlı coğrafyasında çok sayıda örnekler bulmak mümkündür. Bu asrın başlarında küçük bir yerleşim birimiyken asrın sonlarına doğru Osmanlı devletinin en işlek ve gözde ticaret şehirlerinden birisi haline gelen İzmir'i bu değişim ve gelişimi açıklayan diğer bir örnek olarak görmek mümkündür.

18. yüzyılda Arım / Erim, Canik sancağına bağlıydı. Bir kasaba olarak ortaya çıkan Çarşamba, yavaş yavaş büyümeye başlayacaktır. Çarşamba'nın kasaba olarak büyümeye başlaması ve zamanla Canik sancağının en dikkate değer kazası olmasında etrafında sahip olduğu verimli topraklar ve bu topraklardan çıkan ürünlerin alınıp satıldığı pazar yerinin büyük payı vardır. 1817 – 19 arası tarihlerde buradan geçen Bijişkyan, ova ve bahçelerle süslü bir yer olarak Çarşamba kasabası ile bir kilise ve ermeni evlerinden bahsetmektedir. Bu ifadeler, 18. asrın başlarında safi pazar yeri olarak görünen Çarşamba'nın asrın sonunda hatırı sayılır bir kasabaya dönüştüğünü göstermektedir⁶.

Bilindiği gibi, asırlardır Karadeniz'den Amasya, Sivas, Malatya ve Bağdat'a uzanan güzergâhın başlangıç noktası veya Amasya, Tokat ve Çorum gibi iç Anadolu ile ulaşımın sağlandığı yer Samsun limanıydı. Bu dönemlerde küçük çapta da olsa Çarşamba yöresinin yerel ihtiyaçlarının görüldüğü bir limanın olduğu bilinmektedir. Ağrılıklı olarak Osmanlı klasik döneminde olmak üzere Çarşamba ve Terme yörelerinde pamuk yetiştiriciliği yapılmaktaydı. Samsun'dan Terme'ye kadar olan bir alanda yetiştirilen pamuk, bölge iktisadiyatının gelişiminde önemli bir paya sahip bulunuyordu. Samsun'a uğrayan tüccarların yerel üreticilerden ve pazarcılardan aldığı ürünlerden biri bu nedenle pamuk veya pamuklu dokumalardı. Elbette Samsun'dan Terme'ye kadar bir alanda ekimi ve üretimi yapılan pamuk hasadı ve dokumacılığını 16. asrın Bursa'sı ile kıyaslamak da mümkün değildir. Osmanlı klasik

⁵ 17. asırda Rusya destekli Kazak ve Abaza korsanlarının saldırıları çok yaygındır. İstanbul'a kadar uzanan korsanlar Samsun'a da çok zarar vermişlerdir. Özgür Yılmaz (2009), " Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 2, Sayı 7, s. 7 – 8; 17. asırda Rus kazaklarının Karadeniz'deki faaliyetleri için bkz: Ronald B. Sobobey (2003), "Cossack Prates of The Black Sea in 1615", *Military History*, Volume 20, Number 2, (Ottova), page 27 – 32.

⁶ P. Minas Bijişkyan (1969), s. 34.

dönemi ürünü olarak söz konusu bu bölgelerde görülen pamuk yetiştiriciliği ve dokumacılığının sonraki dönemlerde de devam ettirildiği görülmektedir⁷.

Canik, Osmanlı yönetimine geçtikten sonra gerek kendi bölgesini ve gerekse çevresini besleyen meyve ve sebze üretimine sahipti. Çarşamba yöresinin sahip olduğu verimli ve engin arazileriyle bu üretimde önemli bir paya sahip olduğu akla yatkındır. 15. ve 16. asırda üzümden elde edilen şıradan Canik yöresi hatırı sayılır bir yere sahipti. Meyve üretiminin de burada bol olduğu bilinmektedir. Evliya Çelebi'nin Canik'te yetişen armutlardan ve onların turşularından ve hatta bunların gemilerle İstanbul'a gönderildiğinden bahsetmesi de bunu göstermektedir. Yine 16. asra ait Osmanlı vergi kayıtlarında alınan öşür miktarı dikkate alınırca Canik sancağının Anadolu'da önemli sebze yetiştiren bölge olduğu görülür. Bu üretim yapısının daha sonraki asırlarda da devam ettiği bilinmektedir⁸.

Çarşamba'dan Fatsa'ya kadar olan bölgede yetişen ve ticaretin konusu olan diğer bir üretim tarzı kendir yetiştiriciliğidir. Kendir üretimi, Osmanlıların bölgeye gelişlerinden az sonra başlayan ve 19. asra kadar ehemmiyetini aralıksız devam ettiren ve hatta imparatorluğun sonuna kadar ekim ve dikimi yapılan bir öneme sahipti. Yaygın kanaatte Osmanlı klasik dönemi olarak bilinen 15.-17. asırlar arasında gelişmiş Osmanlı gemi üretiminin önemli hammaddelerinden birisi kendir ürünleriydi⁹. Evliya Çelebinin de ifade ettiği gibi Canik sancağındaki kendir üretimi dünyaya yetecek kadar fazlaydı. Bu nedenle kendir üretimi, askeri ve stratejik bir öneme sahipti. Çünkü bu dönemde Osmanlı devleti dünya çapında bir deniz gücüne sahipti ve ülkenin değişik sahillerinde çok sayıda tersanelerde gemi üretimi yapılıyordu. Karadeniz'in Anadolu sahillerinde bile Sinop'tan başlayarak Samsun, Çarşamba, Ünye ve Fatsa'nın da içinde olduğu Canik sancağı ve Trabzon'a doğru değişik limanlarda küçük, orta ve büyük tonajlarda askeri ve ticari gemiler üretiliyordu. Canik sancağında üretilen kendirler, hasadın yapılacağı zamanlarda İstanbul'dan görevli olarak gelen "*kendir mubayaacıları*" tarafından "*miri fiyatla*" satın alınıyor ve en yakın limanlara sevki yapılarak, buradan gemilerle İstanbul tersanelerine veya hangi tersane ihtiyacı için alınıyorsa oraya naklediliyordu¹⁰. Kendir üretimi, devletin ihtiyacını gidermeye yönelik olarak stratejik bir ürün olarak kabul ediliyordu. Bunun yanında özel gayretlerle kendir toplayanlar da oluyordu. Canik bölgesinde 17. asırdan sonra kendir alımında köylüyü zora sokan uygulamalara rastlanmaktadır. İstanbul'dan Canik'e gelen ve devlet adına alım yapacak olan mubayaacılar düşük fiyatlar veriyorlardı. Düşük fiyatlar verilmesine rağmen üreticilere ödemelerde gecikmeler oluyordu. Bu nedenle arada "*murabahacılar*" türemişti. Bu kişiler el altından kendiri devletin belirlediği fiyattan daha yüksekinden alıyor ve ücretini peşin olarak üreticiye veriyorlardı. Aldığı malları stoklayarak piyasanın daralmasına sebep oluyorlardı. Bu durumda ihtiyaç hâsıl olduğunda ellerindeki malları fazla fiyattan satıp, yüksek karlar ediyorlardı. III. Selim'in ifadesiyle "*insaf olmayan esnaf makulesinden*" yapılan alımlarda pazarlık esastı¹¹. Devlet bu nedenle kendir alım zamanlarında, alımların sekteye uğramaması için buna önem veriyor ve mümkün merteye yüksek ücretler öneriyor ve köylünün elindeki ürüne talip oluyordu. 16. yüzyıldan itibaren Canik beyleri de kendir mukataasını almak suretiyle bu göreve tayin ediliyorlardı¹².

Canik sancağında yetişen kendirlerin halat, urgan, sicim ve kınnap olarak başta İstanbul olmak üzere, Sinop ve Karadeniz'deki diğer tersanelerin ihtiyaçlarını karşıladığını görmekteyiz. Üreticiden alınan kendirler, ya ham olarak veya işlenmiş tel olarak alıcılara

⁷ 1887 yılı Trabzon salnamesine göre Canik'te üretimi yapılan ürünler sıralamasında pamuk üretimi alaf, buğday ve mısırdan sonra gelmektedir. "Samsun", *Yurt Ansiklopedisi*, s. 6567.

⁸ İbrahim Solak (2008), "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Meyve ve Sebze Üretimi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24 (Güz), s. 227 – 240.

⁹ Mehmet Öz (2006), "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, s. 18.

¹⁰ Mehmet Ali Ünal (2006), "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağından Malzeme Temini", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun, s. 242.

¹¹ BOA. Hatt-ı Hümayun (HH). No: 9715 (1205).

¹² Orhan Kılıç (2006), "Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun, s. 35.

satılıyordu. Gemi üretiminde halatların yapımında sağlamlığı ve dayanıklılığı ile kendir teli bu sektörün ana unsurlarından görülüyordu. Üreticilerin yegâne geçim kaynağı ürettikleri kendirler olduğu için, özellikle 18. asra doğru Canik sancak beylerinin kapısının, fiyatların düşüklüğü, ödemelerin yapılmaması ve kendir alım görevlilerinin suiistimalleri nedeniyle aşındığı görülmektedir. Osmanlı gemi sanayinin bir parçası olmanın yanında, kendir üretimi halkın giyim ihtiyacı ve günlük kullandıkları eşyalar için de önemli bir etken olarak görülmektedir. Canik sancağı dâhilindeki yerel pazarları süsleyen unsurlardan birisinin kendir veya kendir mamulâtı olduğu sanılmaktadır. Özellikle 19. asrın ortalarına kadar bu üretim tarzı Canik bölgesine özgü olarak devam etmiştir. Bu asırdan sonra ise üretim yerel ihtiyaçları karşılayacak boyutlara gerilemiştir. Kendir, 18. asırda Çarşamba köylerinde geçim için temel üretim olarak kabul edilebilir¹³.

Kendir ile beraber Çarşamba'da üretilen diğer bir geçim kaynağı keten ve keten bezidir. Canik sancağı dahilinde keten üretimi Çarşamba'nın yanı sıra Terme, Ünye ve Bafra'da da gerçekleştiriliyordu. 17. asrın yarısına kadar Canik yöresindeki keten üretimi Sinop'un gerisinde olmasına rağmen bu dönemden sonra Canik yöresinin üretiminde büyük artışlar olmuştur. Canik'in yerel üretimde ön plana geçmeye başlaması 18. asır itibarıyla bölgenin Karadeniz'de stratejik ve jeopolitik açıdan ön plana geçmeye başlaması ile alakalıdır. Keten üretimi kendir yetiştiriciliğiyle eş değer görüldüğü için Canik sancağında keten üretim bölgeleri yine Çarşamba ve Fatsa'ya kadar uzanan bölgedeydi. Üretimdeki bu artış ekonomik olarak kendir yetiştiricisi ve keten ürecisi olan Çarşamba'nın iktisaden zenginleşmesine katkı sağlamaktaydı. Üretilen keten bezleri gemi sanayinin yanında sağlam ve dayanıklılıklarıyla halkın giyim ihtiyacını karşılamada da bir pazara sahip bulunuyordu¹⁴.

Gemi üretimi, sahil şeritlerindeki liman kentlerine has bir sektör olarak Samsun'da da hatırı sayılır bir öneme sahipti. Özellikle Samsun'un stratejik ve jeopolitik öneminin artmasına paralel olarak, Karadeniz'de dikkate değer bir kent olmaya başlamasıyla bu bölgede tersaneciliğin önem kazandığı görülmektedir. Tersanelerde çalışanlar genelde bu bölgenin insanları olduklarından Çarşamba yöresinde hatırı sayılır derecede insanların bu sektörden geçim sağladığı düşünülebilir. Tersanelerdeki üretim sektörünün ana unsurlarından olan kendirin genelde bu bölgede yetiştirilmesinden başka, sektörün vazgeçilmezlerinden olan ağaç ihtiyacı da kısmen bölgeden temin edilmekteydi. Çarşamba yöresinden temin edilen gemi hammaddesi olarak ağaçlar, Nerbiyan bölgesinden elde edilen kerestelerle elbette kıyas edilemez. Fakat Osmanlı kayıtlarında "ağaç çubuk" olarak ifade edilen ve gemicilikte direk yapımı veya tersanenin değişik alanlarında kullanılan uzun ağaçlar bu bölgeden de karşılanıyordu. Söz konusu bu sektörün alt birimleri olarak kabul edilen gemi hammaddesi ürünlerinin hazırlanması, toplaması, tersanelere ulaştırılmasında Çarşambalı üreticilerin katkıları büyüktü¹⁵.

Yeşilirmak'ın geçtiği yer olan Çarşamba'nın bölge ekonomisine büyük katkılar sağladığı muhakkaktır. Çarşamba ovasını teşkil eden toprakların verimli olmasından başka bölgede üretilen ürünler gerek iç ve gerekse dış pazarlarda satılmaktaydı. Kendir ve kendir ürünleri gibi temel stratejik ürünlerin müşterileri genelde devlet ise de diğer gıda türü üretimler pazarlarda alıcılarına ulaştırılıyordu. Osmanlı devletinin tamamında olduğu gibi bu bölgede kurulan pazarları üç kategoride değerlendirmek gerekmektedir. Köyler arasında genelde mal mübadelesi esas olarak oluşan küçük ölçekte yerel pazarlar, kasabalar etrafındaki köylerin ürünlerini sergiledikleri az büyük ölçekteki pazarlar ve etraf kasabaların da toplandığı dış şehirler ve dünyaya açık olan şehir pazarları şeklindedir. Bu bağlamda Çarşamba etrafında köylerin kendi aralarında oluşturduğu ve ihtiyaçlarını birbirlerinin üretimlerinden

¹³ İbrahim Güler (2006), "XVIII. Yüzyılda Sinop Samsun ilişkilerine Dair Bazı Gözlemler", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun, s. 263.

¹⁴ Mehmet Ali Ünal (2006), s. 244.

¹⁵ BOA. HH. No: 10863 (1210); 10767 (1211); Samsun tersanesinin 17. asırdaki durumu için bakınız: Sevcan Mutlu (2008), *XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Denizciliği Açısından Samsun Tersanesi ve Ekonomik Fonksiyonu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 36 – 48.

karşılıkları pazarların yanında Çarşamba günleri kurulan Çarşamba kasabası pazarı hatırı sayılı bir pazar görünümündeydi. Etrafında sahip olduğu verimli topraklarıyla ve üretimiyle Çarşamba pazarının bol ve zengin görünümlü olduğu sanılmaktadır. Burada üretilen ve devlet için hayati öneme sahip olan kendir ve kendir ürünleri üretimi pazara büyük canlılık getirmenin yanında Samsun'a da yakın olması sebebiyle dışarıya açık bir görüntü vermekteydi. Bol üretimi ve üretimini pazarlarda satabilme özelliğine sahip Çarşamba yöresi halkının ekonomik durumunun iyi olduğu tahmin edilmektedir. Zira Evliya Çelebi'nin Samsun yöresi halkını eğitilmiş, güzel giyimli ve hali vakti yerinde olarak tasvir etmesi bunu göstermektedir. Çarşamba'da yetişen ürünlerin dış bölgelere ulaştırılması Samsun üzerinden olmaktadır. Karadeniz ancak 1774 Küçük Kaynarca anlaşmasından sonra uluslararası dolaşıma ve ticarete açıldığından, bu zamana kadar Çarşambalı üreticilerin ürünleri İstanbul başta olmak üzere Kafkasya ve Balkanlar arasında Osmanlı iç denizi olan Karadeniz kenarındaki kentlere ulaştırılıyordu¹⁶.

Çarşamba yöresi halkı devlete karşı sorumluluklarını fazlasıyla yerine getiren bir yapıya sahiptiler. Yaptıkları üretimler ve bu üretimlerden oluşan vergilerle mali katkıların yanında, askerlik hizmetleriyle de bedenen devlet hizmetinde görev almaktaydılar. Özellikle 18. asrın sonlarına doğru Kırım ve Kafkasya'nın kurtarılması için Samsun'un stratejik öneme sahip bir nokta olarak öne çıkmasıyla beraber, bölgenin tamamından olduğu gibi Çarşamba'dan da askerliğe kadir kişilerden zorunlu olarak istifade edilecektir¹⁷. Bu dönemle başlayan bölgeden asker temini geleneği, imparatorluğun sonuna kadar her ihtiyaç hasıl olduğunda tekrarlanacaktır. Bunun altında yatan gerçek, Osmanlı yönetim erkine göre Karadeniz yöresi askerinin savaşçı ve güvenilen bir yapıya sahip olarak bilinmesinden kaynaklanmaktadır. Karadeniz, Samsun ve çevresinden toplanan askerlerden hizmet, sadakat ve güven konusunda beklenti çok daha fazladır. Bunun bir sonucu olsa gerek Rus işgaline düşen Kırım'ı kurtarmaya yönelik 1774 yılından sonra Canikli Ali Paşa komutasında hazırlanan orduların ve 1797'de Fransız işgaline düşen Mısır'ı kurtarmaya yönelik askerlerin hatırı sayılır kısmı Samsun ve çevresinden toplanmıştır. Çarşamba da bu sorumluluğun yüklendiği yerlerdendir¹⁸.

18. asrın ikinci yarısına kadar Çarşamba ahalisinin devlete karşı sorumluluğu birey olarak vergilerini ödeme olarak görülürken, bu dönemden sonra askeri bazı salmalarla bu sorumluluğun çeşitleri artmıştır. Kırım ve Kafkasya'da Rus ilerleyişi ve Mısır'a Fransız saldırıları karşısında bölgeden toplanan askerden başka, askeri ihtiyaçları karşılamaya yönelik olarak ahali üretimleriyle de büyük sorumluluklar yüklenmeye başlamıştır¹⁹. Samsun limanında Çarşamba ve diğer bölgelerden toplanan un, buğday, mısır ve ekmek gibi gıda ihtiyaçlarının toplandığı büyük depolar bina edilmiştir. Hatta bu cümleden olarak gerek Canikli Ali Paşa'nın başarısız 1779 Kırım çıkarma teşebbüsü ve gerekse 1780 yılında Ferah Ali Paşa'nın Kafkasya'daki faaliyetleri için temin edilen insan gücü, tohumluk, gıda maddeleri, meyve fidanları, askeri ve insani levazımat büyük oranda Çarşamba'nın da içinde olduğu Canik sancağından temin edilmiştir. Asrın sonlarından itibaren Çarşamba ahalisinin devlete karşı sorumluluğu gittikçe artarken, devlet gücünün zayıflamasının sonucu olarak güvenlik ve sosyal huzuru ise tedricen azalmaya başlayacaktır²⁰.

¹⁶ 19. asırda Samsun ve çevresinin sosyo-ekonomik durumu değişecektir. Bu değişimin temel etmenleri Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra buharlı yabancı ticari gemilerin Karadeniz'e girmeleri, büyük ekonomik değere sahip tütünün Çarşamba ve Bafra yörelerinde ekimi ve Rusya ile girişilen savaşların kayıplarla sonuçlanmasının sonucu olarak Kafkasya başta olmak üzere çevreden göçmenlerin Çarşamba'nın da içinde olduğu bu bölgeye yerleştirilmeleridir. Bu gelişmeler Samsun ticaretini dış dünyaya açacaktır. Bayram Kodaman (1990), "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri, I, (1 -3 Haziran 1988)*, Samsun, s. 95.

¹⁷ BOA. HH. No: 16053 (1204); Ahmed Cavid, *Hadika-i Vekai'*, Haz: Adnan Baycar, Ankara 1998, s. 62.

¹⁸ BOA. HH. No: 465 (1202) CA. No: 18664 (1182); 1593 (1183)İ CD. No: 12739 (1186).

¹⁹ Osman Köse (2007), "19. Asra Girerken Osmanlıda Kentlerin Savaşlara Katkıları ve Savaşların Kentlerdeki Yansımaları: Samsun Örneği", *Geçmişten Geleceğe Samsun, II*, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun, s. 86 – 90.

²⁰ BOA. HH. No: 9725 (1203); 13098 (1208); Osman Köse (2006), " 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı – Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun, I*, Samsun, s. 273 – 281.

Samsun, 18. asrın başlarında Muhasıllıkla idare ediliyordu. Bölgenin stratejik öneminin yanında iktisadi olarak da öne çıkmaya başlaması ile beraber Canik muhasıllığı büyük önem kazanmaya başladı. Zira bu yüzyıl merkezi yönetimin zayıflamasının bir sonucu olarak yerel ayanların boy gösterdiği ve çoğaldığı dönemdi. Büyük gelir getiren bir sancak olarak Canik de yerel ayanların göz diktiği bir yer olacaktır. Bu çerçevede 1737 yılından itibaren bölgenin yerel ayanı Fatsalı Ahmed Ağa'dır. Canik sancağı asrın sonlarına kadar bu ayan ailesi tarafından yönetilecek ve asrın sonlarına doğru yerini Caniklilerin yakın adamları olarak Çarşamba'nın Kurd Ahmedlü köyü çıkışlı olan Hazinedarzadelere terk edecektir²¹.

Çarşamba bölgesinin, Canik sancağının bir kazası olarak ayanlar döneminde çok da huzurlu olduğu söylenemez. Canik ve çevresi 16. asırda yaşadığı suhte ve celali ayaklanmalarında karşılaştığı huzursuzluk ve kargaşa dönemlerine benzer şekilde bu asırda ayanlar ve eşkıya gruplarından muzdarip olacaktır²². Fatsalı Ahmed Ağa, 1753 yılından sonra sonra oğulları Süleyman ve Ali beyler ortak olarak ve nihayet 1762 yılından itibaren tek başına Ali Bey'in (Canikli Ali Paşa) dönemlerinde Çarşamba ahalisi kendilerine dayatılan yüksek vergileri ödemek zorunda kalacaklardır. Hatta ayanların her yıl devlete vermek zorunda oldukları kendir ve kerestelerin bir kısmı Çarşamba halkından tedarik edilecektir. Bu yükümlülükler, halkın üretimlerinin ucuz olarak ellerinden çıkmasına sebep olacağı gibi, asrın sonlarına doğru sıkça tekrarlanacak olan savaş bölgelerine gidecek orduların ihtiyaçlarını teminde külfet hep halkın üzerinde kalacaktır. Caniklizadeler döneminde gerek küçük çaplarda kümelenen eşkıyalık hadiseleri ve gerekse ayanlar arasındaki mücadelelerde Çarşamba ahalisi sıkıntı çekecektir²³. Fatsalı Ahmed Ağa'nın Terme yakınlarında bir grup eşkıya tarafından öldürülmesi, oğulları Süleyman ve Ali beyler arasındaki yönetim mücadelesi, Ali beyin sert yönetim tarzı, Yozgat merkezli ayanlardan Çapanoğulları ile Amasya bölgesine sahip olma mücadelesi, Ünyeli Genç (Mustafa) Ağa, Bafra Ayanı Engizli Ali Ağa, Ökseli Kara Mustafa Ağa ve Lütfullah ağa gibi Caniklizadelerin gölgesinde yetişen ayanların kendi aralarında ve çevre ayanlarla mücadeleleri ve Caniklizadelerin devlete karşı gelmeleri gibi hadiselerde sıkıntıyı yöre halkı çekmek zorunda kalacaktır²⁴.

1794 yılından itibaren Canik sancağı yönetiminde Çarşamba-Kurd Ahmedlü köylü Hazinedarzade Süleyman Ağa etken olmaya başlayacaktır. Hazinedarzadeler, Caniklizadelerin yanında yetişen ve onların güvenini kazanan bir aileydi. Onların Kurd Ahmedlü köyünden çıkarak asrın sonlarına doğru siyaseten ve iktisaden güçlü bir konuma gelmeleri Caniklizadelerin güvenlerini kazanarak onların güçlerinden istifade etmelerine bağlıdır. Osmanlı devlet yönetimi de, icraatları ve yönetim tarzlarıyla devlete külfet olmaya başlayan Caniklizadeleri zamanla tasfiye sürecine girerek bırakılan bu siyasi boşluğu yine onların yetiştirmeleri olan Çarşambalı bu aileye bırakacaktır²⁵.

²¹ Rıza Karagöz (2003), *Canikli Ali Paşa*, Ankara: TTK; Özcan Mert, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", *TDVİA*, VII, s. 151 – 154; Yücel Özkaya (1972), "Canikli Ali Paşa", *Belleten*, XXXVI/144 (Ankara), s. 483 – 525. Caniklizadelerin siyasi bir güç olarak ortaya çıkışları ve çöküşleri ile ilgili bkz: Canay Şahin (2003), *The Rise and Fall of an Ayân Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizâdes (1737-1808)*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, The Department of History Bilkent University, Ankara.

²² 16. asırdaki suhteler ve leventler Çingene ve gurbetçi taifeleriyle beraber dolaşüyor, ellerindeki cariyeleri kullanarak genç bekar erkekleri saflarına çekiyorlardı. Bu yolla Canik ve Amasya tarafları adeta suhtelerle leventlerin ellerinde kalmıştı. Mustafa Akdağ (1949), "Medreseli İsyancıları", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1-4, İstanbul, s. 361 – 387.

²³ Selim Özcan (2009), "XVIII. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında Eşkıyalık Hareketleri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Edit: Osman Köse, Samsun, 85 – 91.

²⁴ Abdullah Bay (2007), *Trabzon Eyaletinde Mütegalibe Hareketleri ve Ayanlık (1750 – 1850)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, s. 191 – 194; Mehmet Beşirli (2008) "Canik Muhasıllığı İçin Yapılan Siyasi Mücadeleler", *Karadeniz Araştırmaları*, 19 (Güz), s. 67 – 85.

²⁵ Hazinedarzadelerin Ordu'lu olduğu yönünde de bazı bilgiler vardır. Babası Ordu'lu Behram Ağa'dır. Hazinedar olarak adlandırılmalarının sebebi Caniklizadelerin mali işlerine bakmalarından kaynaklanmaktadır. Onların nasıl Çarşamba'nın Kurd Ahmedlü köyüne geldikleri açıkça bilinmese de, Ordu'dan bir tarihte gelerek bu köye yerleşmiş olmaları akla yatkındır. Fakat, 18. asrın yarılarında onların Kurd Ahmedlü köyünden çıkmaları ve Çarşambalı oldukları kesindir. Mehmet Beşirli (2001), XIX. Yüzyıl Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Ayan – Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedarzade Süleyman Paşa", *Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih – Dil – Edebiyat Sempozyumu (03 – 05 Mayıs 2001)* I, s. 337 – 339.

Canik'in yönetiminin yanında 1812 yılından itibaren paşa rütbesi olarak Trabzon eyaleti yönetimini de üstlenen Hazine-dar-zadelerin bu yükselişinin diğer bir sebebi de, Osmanlı geleneksel yapısını temsil eden ve daha sonra III. Selim ve Yeniçeriler arasında bir güç mücadelesine dönüşen siyasi çalkantıda Caniklizedelerin aksine onların yenilikçi tarafta yerlerini almalarıdır. III. Selim'in katlinden sonra yönetime yenilikçi II. Mahmud'un gelmesiyle Hazine-dar-zadelerin siyaseten önleri açılacaktır. 1812 yılından sonra Süleyman Paşa'nın "paşa" unvanını alması ve Trabzon eyaletine de hükmetmesi ile Çarşamba bu aile Karadeniz'de uzun bir dönem etkinliklerini sürdüreceklerdir²⁶.

18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde Çarşamba bir kasaba olarak Canik sancağının kayda değer bir kasabası haline gelmiştir. Çarşamba kasabasının bu sırada geçirdiği siyasi ve sosyal trend, sahip olduğu demografik çeşitlilik Osmanlı devletinin sonuna kadar devam edecek yapısı olarak varlığını sürdürecektir.

Sonuç

18. asır başlarından itibaren bir kasabaya olarak şekillenmeye başlayan Çarşamba asrın sonlarına doğru Canik sancağının hatırı sayılır bir kazası olmuştur. Buradan çıkan Hazine-dar-zadeler gelecek sırada Canik ile beraber Trabzon'un yönetimini de alarak tüm Karadeniz'e hükmeden etkili bir aile olacaklardır. Hazine-dar-zadeler gibi bölgede temayüz eden ve buldukları dönemde söz sahibi olmuş kişiliklerin metrukatına sahip çıkılması ve öne çıkarılması Çarşamba'ya kültürel ve tarihi değerler katacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

HH. No: 465 - 9715 -10863 - 10767 - 16053 - 9725 – 13098.

CA. 18664 – 1593

CD. 12739.

Diğer Kaynaklar

Ahmed Cavid (1998); *Hadika-i Vekai'*, Haz: Adnan Baycar, Ankara: TTK.

AKDAĞ, Mustafa (1949); "Medreseli İsyancıları", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1-4, İstanbul, s. 361 – 387.

BAY, Abdullah (2007); *Trabzon Eyaletinde Müteğallibe Hareketleri ve Ayanlık (1750 – 1850)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum.

BEŞİRLİ, Mehmet (2001); "XIX. Yüzyıl Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Ayan – Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazine-dar-zade Süleyman Paşa", *Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih – Dil – Edebiyat Sempozyumu (03 – 05 Mayıs 2001, s. 327 – 344.*

----- (2008); "Canik Muhassıllığı İçin Yapılan Siyasi Mücadeleler", *Karadeniz Araştırmaları*, 19 (Güz 2008).

Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zilli (1999); *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi*, Hazırlayan: Z. Kurşun, S. A. Kahraman, Y. Dağlı, 2, İstanbul: YKY.

GÜLER, İbrahim (2006); "XVIII. Yüzyılda Sinop Samsun ilişkilerine Dair Bazı Gözlemler", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun.

GÜN, Recep (2006); "Samsun – Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları (Celi Ta'lik Olanlar) I " *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, (2006), s. 103 – 143.

----- (2008); "Samsun – Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları (Celi Sülüs Kitabeli Olanlar) II, *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26-27 (2008), s. 117 – 173.

KARAGÖZ, Rıza (2003); *Canikli Ali Paşa*, Ankara: TTK.

KILIÇ, Orhan (2006); "Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun.

KODAMAN, Bayram (1990); "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri*, I, (1 -3 Haziran 1988), Samsun.

KÖSE, Osman (2006); " 18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı – Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun.

----- (2007); " 19. Asra Girenken Osmanlıda Kentlerin Savaşlara Katkıları ve Savaşların Kentlerdeki Yansımaları: Samsun Örneği", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, II, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun,

²⁶ Canikli Süleyman paşa ve onun sülalesinden bazılarının mezarı Çarşamba'dadır. Bu mezar taşları iler ilgili yapılan çalışmalar için bakınız: Recep Gün (2006), " Samsun – Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları (Celi Ta'lik Olanlar) I " *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22, s. 103 – 143; Recep Gün (2008) "Samsun – Çarşamba Rıdvan Paşa Camii Haziresindeki Mezar Taşları (Celi Sülüs Kitabeli Olanlar) II, *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26-27, s. 117 – 173.

- MERT, Özcan; "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", *TDVİA*, VII, s. 151 – 154.
- MUTLU, Sevcan (2008); *XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Denizciliği Açısından Samsun Tersanesi ve Ekonomik Fonksiyonu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÖZ, Mehmet (1999); *XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara: TTK.
- (2006); "XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1, Samsun.
- ÖZCAN, Özcan (2009); "XVIII. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında Eşkıyalık Hareketleri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Edit: Osman Köse, Samsun.
- ÖZKAYA, Yücel (1972); "Canikli Ali Paşa", *Belleten*, XXXVI/144 (Ankara 1972), s. 483 – 525.
- BIJIŞKYAN, Per Minas (1969); *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817 – 1819*, Terc: Hrand D. Andreyan, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yay.
- "Samsun", *Yurt Ansiklopedisi*, s. 6567.
- SOLAK, İbrahim (2008); "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Meyve ve Sebze Üretimi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24 (Güz 2008), s. 217 – 251.
- SOROBAY, Ronald B. (2003); "Cossack Prates of The Black Sea in 1615", *Military History*, Volume 20, Number 2, (Ottova 2003), page 27 – 32.
- ŞAHİN, Canay (2003); *The Rise and Fall of an Ayân Family in Eighteenth Century Anatolia: The Caniklizâdes (1737-1808)*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent Univerity, The Department of History Bilkent University, Ankara 2003.
- ÜNAL, Mehmet Ali (2006); "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağından Malzeme Temini", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Edit: Cevdet Yılmaz, Samsun.
- YILMAZ, Özgür (2009); "Karadeniz'in Uluslararası Ticarete Açılması ve Trabzon", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 2, Sayı 7, (2009), s. 359 -382.